

זכרון השואה – רבדים ביצירתם של אמני הדור השני

ד"ר בתיה ברוטין

... פיסות חיים
קרעי זכרונות
משפטים קטועים
מלים.
ללקט פירורים
זעירים
מתפוררים
וללוש מחדש ...
חנה שיר¹

הזיכרון הוא היכולת של בני האדם לאסוף, לאחסן ולאחות בתודעתם את הפיסות, הקרעים, הפרורים והמילים, שנאגרו מניסיון חייהם ומן העבר. אנו מבחינים בין הזיכרון הפרטי, שהוא הסיפור האישי של כל אדם, לבין הזיכרון הקולקטיבי ההיסטורי של עם, אשר מה שנרשם ומוטבע בו, לבד מהאירועים עצמם, הם המשמעויות הרוחניות והערכיות שלהם. בעבור ילדי ניצולי השואה מורשת השואה, שהועברה אליהם מהוריהם ומן הסביבה בה גדלו, היא מרכיב דומיננטי בהבניית זכרונם הפרטי. על כך כתב אמנון שמוש²: "כל אחד מאתנו זוכר דברים אחרים, או זוכר אותם הדברים אחרת".³ שמוש מסביר: "הזיכרון – פעם מנפה, פעם מיפה ופעם מחפה. תמיד אישי, ייחודי וסובייקטיבי; כמו טביעת-אצבע של הנפש"⁴ ועוד אומר שמוש: "הגבול שבין זכרונות – לכאורה לבין זכרונות של ממש מימי הילדות המוקדמת אינו ברור. הראשונים הם אלה שסופרו לך שוב ושוב, עד שנתקבעו בזכרונוך כאילו אתה חווית וגם זכרת אותם. השפעתם עליך אינה נופלת מן האמיתיים."⁵

תערוכה זו מציגה את אופני העיבוד של נושא זכרון השואה אצל בני הדור השני, על ביטויי האמנותיים המגוונים. ראוי לציין כי אמנים אלו עוסקים במגוון רחב של נושאים, ונושא זה הוא רק אחד מהם. במקביל, ישנם אמנים אחרים שאינם בני "הדור השני", המתייחסים לשואה ביצירותיהם. זכרון השואה לגבי ילדי הניצולים, אינו חוויה אותנטית כיוון שלא חוו אותה באופן ישיר. החוויה הועברה אליהם והותירה בנפשם חותם רב עוצמה, עמו הם מתמודדים. האמנים מושפעים ברבזמן מחוויות הוריהם בתקופת השואה, שהועברו אליהם באופן עקיף או ישיר, מהאירועים בהיסטוריוגרפיה הישראלית ומההקשר התרבותי-חינוכי של נושא השואה בישראל. לכן, זיכרון זה הוא רב רבדים ומתערבבים בו עבר והווה, מציאות ודמיון.

מקובל לכנות את ילדי הניצולים "דור שני". כינוי זה התגבש בשנות השמונים, כשצעירים – בנים ובנות לניצולי שואה – החלו להתבגר ולעמוד על זהותם. הגדרת "דור שני" במחקרי שלי

ובתערוכה זו כוללת את הילדים שנולדו לאחר מלחמת העולם השנייה להורים שחיו באירופה תחת השלטון הנאצי וסבלו מאימי הנאצים, אם בגטאות, במחנות, במחבוא, במנוסה, או כלוחמים וכפרטיזנים.

למרות ש"דור שני" לא חווה את מוראות השואה, השפעתם ניכרת בו. פרט ביוגרפי זה משייכם לקבוצה בעלת "חוויה דורית" מוגדרת. בני הדור השני ינקו אווירה קשה של אובדן ומוות. רבים מהם הפנימו אותה, וברבות הימים היא הפכה למרכיב מרכזי בזהותם, עמו היה להם צורך עצום להתמודד. עם זאת, כמו שתגובות הניצולים לטראומת השואה מגוונות, כך גם תגובותיהם של ילדי הניצולים שונות מפרט לפרט, בעוצמה ובאינטנסיביות שלהן.

קבוצת "דור שני" הינה קבוצה הטרוגנית מבחינה חברתית. המשתייכים אליה הם בעלי רקע דתי, כלכלי, פוליטי והשכלתי שונה. נסיבות ההשרדות של הוריהם שונות, כמו גם העובדה שהיו ניצולים שדברו על החוויות הקשות שעברו והיו ניצולים שסתמו את הגולל על עברם הקשה בשתיקה ולא דברו על כך מעולם. בשני המקרים, נכחה השואה בהוויית חייהם של בני הדור השני והשפיעה עליהם. מיטיבה לתאר זאת נאוה סמל, בעצמה בת "דור שני", בספרה כובע זכוכית: "אי־הידיעה אין פרושה כי הידיעה, רווית סוד ככול שתהיה, אינה מונחת ברקמות העור, בתאי הדם, שסירבו להתחבר עת ארוכה."⁶ הקשר המשותף לכל קבוצת בני הדור השני הוא המורשת המשפחתית, שאימי השואה, האובדן, המוות וההרס הותירו בה חלל רגשי גדול ורווי. הביוגרפיה הזו הופכת אותם לקבוצה ייחודית, שיש לה חוויות משותפות המאפיינות את בני אותו הדור.⁷

תופעת "דור שני" לניצולי שואה היא כלל עולמית, אולם ניכרים הבדלים לא מעטים בין "דור שני" בישראל לבין בני גילם החיים בארצות אחרות: בישראל קיים ריכוז גדול של ניצולים; המקום שתופסת השואה בהווייה ובתרבות הקולקטיבית בישראל שונה מזה הקיים במקומות אחרים; העובדה שהשואה היתה חלק מהטראומה הקולקטיבית בישראל עזרה לבני הדור השני בארץ להשלים את המידע על התקופה הנוראה הזו, בין אם ההורים סיפרו להם עליה ובין אם לאו. בעקבות זאת, כבשה השואה את דמיונם ואת עולמם הפנימי, והם היו רוויים בתכניה, סמליה ודימוייה.

כבר מאמצע שנות השישים התפרסמו בארץ מחקרים שהתייחסו אל ההשפעה של טראומת השואה שהועברה אל בני הדור השני. אולם, האמנית היחידה שהציגה אז את יצירותיה בגלריות היתה רבקה מרים. נכתב על כך בעיתונות, אך במקום התייחסות מעמיקה ומשמעותית לביטויים האמנותיים, שנבעו מחיים בצל הטראומה של הורים ניצולי שואה, הודגש גילה הצעיר של האמנית והיחס אליה היה כאל אפיזודה חד־פעמית.

רק בסוף שנות השבעים, על רקע התעניינות הולכת וגוברת בנושא השואה, החל להופיע העיסוק של אמני הדור השני בנושא השואה, באמנות בכלל ובאמנות הישראלית בפרט. אמני

הדור השני בגרו, חלקם אף סיים את לימודי האמנות, והתעורר אצלם הצורך להתמודד עם המעמסה הנפשית של טראומת השואה, שהועברה אליהם על ידי הוריהם. בשנים אלו התקיימו תערוכות יחיד של אמני הדור השני, שהתייחסו בעבודתם לשואה: חיים מאור הציג את התערוכות אות קין במאי 1978 ואת עיוורון במרץ 1979. בתערוכות אלה עסק בזהותו כישראלי, על רקע היותו בן לניצולי שואה.⁸ בינואר 1979 הציגה רבקה מרים במכון "כרם" בירושלים ציורים ובהם דמויות הנראות כרוחות רפאים, חסרות גוף, קרחות, בעלות קווי מתאר רכים, נשיים, המרחפות על רקע משטחי צבע בגוונים מנוגדים, המייצגות באופן סמוי את בני משפחתה שנספו בשואה. ביוניולי 1979, הציגה יוכבד וינפלד תערוכת יחיד במוזיאון ישראל, בה שקעה אל תוך נבכי הטראומות וזכרונות ילדותה. היא הציגה דימויים המתייחסים לשואה באופן ישיר ובוטה.⁹ לראשונה הציגה אמנית בת הדור השני בגלוי יצירות המביעות תחושות של מבוכה, השפלה והזדהות עם הקורבן. בעצם הצגת יצירותיה של יוכבד וינפלד במוזיאון ישראל, אנו עדים להתייחסות ראשונה ומשמעותית, בבחינת הכרה של הממסד האמנותי באופיו המיוחד של נושא השואה ובהיותו אחד מהנושאים שבהם צריכה האמנות הישראלית לעסוק. אין זה מקרי שבקטלוג התערוכה לא ציינה האוצרת, סטפני רחום, את עובדת היותה של וינפלד בת לניצולים. למעשה, היא העדיפה להציג אותה כאמנית העוסקת באוטוביוגרפיה, כיוון שהכינוי "דור שני" עוד לא היה שגור ונהוג היה להדחיקו ולא לצינו בגלוי.¹⁰

מספר חודשים לאחר התערוכה של וינפלד (דצמבר 1979 - ינואר 1980) הציג משה גרשוני, שאינו אמן "דור שני", שני מיצבים הנוגעים לשואה:¹¹ בדם לבי הוצג במוזיאון תל אביב, והורכב מ-140 צלחות לבנות אשר בתוכן צבע אדום. הצלחות היו מוצבות על הרצפה בצורה מוטרטית של צלב קרס בעל זרוע אחת חסרה. המיצב השני הוצג בביאנלה בוונציה ביוני 1980 והיה מורכב משלוליות הצבועות באדום על רצפת האולם. מילים בשפה הגרמנית - NOCH (עוד), DOCH (הרי), ARBEIT (עבודה) - נכתבו על הקיר בצבע אדום-דם. עבודות אלה של גרשוני עוסקות בזהותו הישראלית והיהודית והן נוגעות גם בנושא השואה כחלק מזהות זו.¹² לעבודותיו של גרשוני היתה השפעה משמעותית על העיסוק בנושא השואה באמנות הישראלית.¹³ לעומת התערוכות של וינפלד ומאור, שהיו בתחילת דרכם האמנותית, ניכר מעמדו האמנותי המרכזי של גרשוני, שהפך למוביל באמנות הישראלית.

מתחילת שנות השמונים אנו עדים לעיסוק אינטנסיבי של אמני הדור השני בנושא השואה. בשנת 1981 הוצג המיצב קרמטוריום אידיאלוגי של אביתר שטרן בשדרות רוטשילד בתל אביב. שטרן המשיג את הקרמטוריום, סמל מובהק של השואה, כדי להביע באופן אוניברסלי מיאוס ותעוב מכל הרג. זו היתה התייחסות ראשונה מסוגה אל נושא השואה, שפתחה פתח לעיסוק בנושא לא רק באופן אתנרצנטרייהודי, אלא גם באופן אוניברסלי כללי.

במרץ 1983 הוצגה התערוכה ל הר גיש מחדש, במוזיאון לאמנות ב"יד ושם". האמנים חוני

המעגל וחנה שיר הציגו בה את התייחסותם לשואה. על כך כתבה בקטלוג עיריית שלמון-לכנה:
חוני המעגל וחנה שיר, שגדלו בארץ ויוצרים בה, אינם נושאים בקרבם את הזכרונות
החזותיים של מראות המלחמה, גם לא את הסבל והכאב הפיזיים. יצירתם מבוססת אולי
על זיכרון של אומה, על כאב קולקטיבי, על קטעי זכרונות ששמעו מפי אחרים... ואכן
אמנים צעירים בדורנו, חוזרים ביצירתם האמנותית, מתוך כורח שאין לכבשו, אל שורשי
השואה ומהותה בבחינת "והגדת לבנך" [הדגשה במקור].¹⁴

האוצרת לא עמדה על ההבדל המשמעותי ברקע הביוגרפי שלהם: שיר היא בת לניצולים
ואילו חוני המעגל אינו.¹⁵ היא ציינה כי לא מצאה לנכון להדגיש פרטים אלו או לדון בהם, כיוון
שהכינוי "דור שני" היה עדיין בראשית התגבשותו.¹⁶

באותה השנה (1983) הציג חיים מאור בתערוכה תל חי 83 מיצב בשם תשדורת
מאוש וויץ-בירקנאו לתל חי, בו עסק בקשר החזותי בין הצללית של המבנה בתל חי לבין
מבנה השער של אושוויץ-בירקנאו. מאור התמודד עם הערכיות הכפולה בזהותו: בן לניצולי
שואה, הנושא על כתפיו את מורשת השואה, וישראלי-קיבוצניק, שאימץ את המורשת הארץ-
ישראלית. על כך אמר: "במקום שנחשב עבורי כמקום הכי הרואי והכי ישראלי - תל חי, הצגתי
את 'הקטוטרת' הגלותית - אושוויץ."¹⁷

בשנת 1988 הציג מאור את פני הגזע ופני הזיכרון במוזיאון ישראל. התערוכה בדקה
את תהליך הזיכרון והשכחה, והצביעה על מערכת אסוציאטיבית אישית וקולקטיבית של העבר,
הקשורה לסטריאוטיפים ודעות קדומות בתורת הגזע הנאצית שכווננה נגד היהודים בשואה.¹⁸
בתחילת שנות התשעים התקיימו בארץ תערוכות שעסקו בשואה כחלק מתוך נושאים כלליים
הקשורים למוות, קץ וזיכרון, כגון אחרית דבר מ-1992,¹⁹ חרדה מ-1994.²⁰ בתערוכות אלה
הוצגו, בין היתר, גם יצירות של אמני הדור השני, עובדה המלמדת על שילוב נושא השואה
באמנות הישראלית. במקביל, המשיכו להתקיים תערוכות יחיד של אמנים בנושא השואה: בשנת
1992 הציג נתן נוחי ציורים גדולי ממדים במוזיאון לאמנות חדשה בחיפה, בהם מתוארות דמויות
עירומות, שדופות וקרחות, המזכירות את הגוויות של קרבנות השואה, שהתגלו לעיניהם של
משחררי המחנות;²¹ בשנת 1993 הציג חיים מאור את הספרייה האסורה,²² שהיתה מורכבת
ממסלול בן שמונה תחנות בדרך ללא מוצא. הצופה הופך ל"מסע" לבניית מערך דימויים הנקשרים
לטראומת השואה ונדרש להשתמש בתהליכי שחזור וזיכרון.

בשנת 1997 התקיימו ברבזמן שלוש תערוכות של אמני הדור השני העוסקות בשואה במוזיאון
רמת-גן לאמנות ישראלית. בתערוכה איתמר ניומן 193945 מחווה לפרימו לוי²³ היו
שלוש קבוצות של יצירות: פוליפטיך מתשעה לוחות, שתיארו נופים אירופים קודרים לצד תיאורים
של עמודי חשמל עולים באש. לפנייהם היו מוצבים גופים תלת ממדיים, שחדרו עד למרכז החלל;
שלושה ציורים מוקדמים של האמן, הנקשרים למהות האדם ולשואה; בציור מופשט בשמן, גדול

ממדים, נראו צורות המזכירות להבות. לציור חוברו שתי דמויות של מלאכים מכונפים ומספר כסאות בתנוחות שונות. לפני הציור, על הרצפה, הונחו ערמות אפר מעשנות, איברים קטועים וגולגלות. מן החלל כולו עלתה אווירה שהתייחסה ישירות לשואה.

גם בתערוכה של יעקב גילדור השאול הפרטי²⁴ עסקו הציורים באופן ישיר בנושא השואה: אחדים הציגו אותה כטראומה לאומית ואחרים כטראומה פרטית. כל הציורים הציגו את הקטסטרופה, הרוע, חוסר האונים והכאב בצבעוניות חזקה ובעוצמה רבה.

בתערוכה של נתן נוחי רישומים דיגיטאליים,²⁵ הוצגו עשרים רישומי מחשב על בד בגודל זהה. הם תיארו בעוצמה רבה דימויים הקשורים לקטסטרופה: ראשים עם פה פעור בזעקה ודמויות שדופות מוטלות, הנראות ללא רוח חיים. בתיאורים אלו אין זיהוי של זמן או מקום, וכך מציג האמן התייחסות אוניברסלית לשואה, היכולה להתרחש שוב בכל זמן ובכל מקום.

בשנים 1997-1998 הוצגו במוזיאון ישראל בירושלים שתי תערוכות, שנגעו בנושא השואה ועוררו סערה ציבורית, בשל תוכןן וסגנוןן, שהיו שונים בתכלית בהשוואה לעבר. בשנת 1997 הוצגה התערוכה בתוך הקו²⁶ של רם קציר, שאינו בן הדור השני,²⁷ שכללה 18 שולחנות קטנים שעל כל אחד מהם הונחו עפרונות צבעוניים וחוברת צביעה ובה 13 איורים על פי תצלומים מתקופת השואה: היטלר מאכיל עופר או מלטף ילדה, גבלס קורא סיפור לבנותיו, חיילים נאצים גוזזים פאות של יהודי ואיורים מתוך ספר ילדים בשם אל תסמוך על שועל ועל יהודי. קציר רצה לעמוד על כוחה של התעמולה המניפולטיבית, המתוחכמת, המושתתת על אמת סלקטיבית לצורך הנחלת רעיונות אידיאולוגיים, כפי שעשו הנאצים.²⁸

בסוף 1997 ותחילת 1998, הציג רועי רוזן את חיה ומות כאווה בראון.²⁹ הוא הציג לצופה, באמצעות עשרה טקסטים ושישים ציורים, לקחת חלק במציאות מדומה, בחוויותיה של אווה בראון, פילגשו של היטלר. האמן לא הציג את השואה, אלא טיפל בה כזיכרון, תוך דיון במשמעות הזיכרון בתודעה בכלל ובתודעתו שלו בפרט. "נראותה" של השואה ביצירתו של רועי רוזן נצפית ממרחק של זמן ומקום ואינה ישירה וחדה.³⁰

בשנת 1999 הציגו שמחה שירמן ופיליפ רנצר, שניהם בנים לניצולי שואה, את הזיכרון כהיסטוריה, ההיסטוריה כזיכרון בביתן הישראלי בביאנלה בוונציה.³¹ שירמן עסק בכפל המשמעויות המצוי בין קורבן לתוקפן ואילו רנצר התמודד עם הגירה ופליטות. עבודותיהם הציבו את השואה והפליטות כנושאים מרכזיים ומכוננים בעיצוב הזהות האישית והקולקטיבית בישראל.

מראשית שנות האלפיים ועד היום התקיימו תערוכות כלליות ותערוכות יחיד של אמני הדור השני. בשנת 2002 התקיימה התערוכה הקבוצתית מונח ברקמות העור: ביטויי אדם והעדר ביצירתם של בני הדור השני³² שעסקה בנושא זכרון השואה בצורה עקיפה. כל היצירות שידרו ריחוק, איפוק ושליטה רגשית בצורות שונות. לא הוצגו דימויים מפורשים

הנקשרים לשואה. תערוכה זו היתה בבחינת ניסיון ראשון לרכז גוש עבודות של אמני הדור השני בכוונה להציג תופעה באמנות הישראלית. אולם, כיוון שלא הוצגה תערוכה מקיפה הכוללת תגובות ישירות לנושא השואה של אמנים אלו, מתקבל הרושם שהאופן היחיד שבו הם מגיבים לשואה הוא בצורה עקיפה.

בשנים 2002-2003 הציג חיים מאור את התערוכה מסומנים 1975-2002³³ בה עסק בסימון הקורבן היהודי בשואה ובדימויי הקורבן העכשוויים בעידן הטרור המתמשך. באמצעות מילים, סמלים, וסימנים על גופם של נשים וגברים בקעקוע, חריטה, ציור והקרנה, הציג מאור סיטואציות של תקיפה, עינוי, פחד, אגרסיה ובושה, אשר שדרו אימה ופגיעות.

בשנת 2003 הציגה ענת מסד את התערוכה נא לבוא בחולצות לבנות בה עסקה בדיאלוג שבין מיתוס הגלות והשואה לבין הנרטיב והאתוס הציוני,³⁴ באמצעותם נגעה בזהותה הישראלית כבת לניצולי שואה מול הבניית הזהות הקולקטיבית המוכתבת.

בשנת 2004 הציגה עיינה פרידמן את המיצב שיק פאריס³⁵ בו התייחסה ברבזמן להזדהותה עם קורבנות השואה, והיותה קורבן מורשת השואה. פרידמן כרכה זאת גם בטיפול בנושא האישה כקורבן, כשתיארה את עצמה לבושה בבגד פסים על רקע צילום של בגדי האסירים במחנות. התערוכה הנוכחית בבית האמנים בתל אביב, המציגה את הרבדים של זכרון השואה ביצירותיהם של אמנים ישראלים בני הדור השני, היא חוליה נוספת בשרשרת ההתמודדות האמנותית בישראל עם הנושא. התערוכה חושפת את העוצמה ואת ייחודה של ההתמודדות עם זכרון העבר. היא עושה זאת באמצעות דימויים מובהקים ובאמצעות ביטויי שתיקה והעדר. הסיפור האישי של האמנים ושל הוריהם עובר בעבודות האמנות כחוט השני, לעתים באופן גלוי ולפעמים באופן סמוי.

*ד"ר בתיה ברוטין היא חוקרת אמנות העוסקת בנושא השואה והנצחתה באנדרטות בארץ ובעולם; מכהנת כראש התוכנית ללימודי השואה והחברה הישראלית במכללה האקדמית בית ברל. נושא עבודת הדוקטורט שלה: "הירושה: תגובות לשואה על ידי אמנים ישראלים 'דור שני' לשואה". את התערוכה "רובדי זיכרון - אמנים ישראלים 'דור שני' לשואה" אוצרת ד"ר ברוטין לצדה של אירית לוי.